

ORTAÇAĞ'DA SURİYE'DE (EŞ-ŞAM) KAĞIT ENDÜSTRİSİ TARİHİ*

Zohar AMAR**

ÖZET

Ortaçağ kâğıt endüstrisinin Şam bölgesinde gelişimi ve yayılmasının analizi yanında, bu makale Ortaçağ boyunca kâğıt üretimi için kullanılan asıl hammaddeleri ve bu endüstrinin toplandığı yerleri sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şam Bölgesi, kâğıt, üretim, Ortaçağ, kâğıt endüstrisi, Avrupa ülkeleri.

Eski zamanlarda Suriye [eş-Şam]'de (bu alan bugün İsrail, Suriye, Lübnan ve Ürdün'ü içine alır) çeşitli yazı materyalleri kullanılıyordu; taş, kil tabletleri, çanak çömlek (ostrocon) ve özellikle hayvan derisinden üretilen parşömen ve saz bitkisinden üretilen papirüs (cyperus papyrus) bunlar arasındaydı. Sonraki zamanlarda eski yazı materyalleri yeni bir ürün olan kâğıtla değiştirildi. O zamandan itibaren temel yazı malzemesi olarak kâğıt kullanıldı. Bu madde üretim biçimiyle diğer yazı malzemelerinden büyük ölçüde farklıdır. Kâğıt çeşitli organik materyallerin (genellikle bitki dokusu) liflere ayrıştırılmasıyla yapılırdı. Bu lifler suda ıslatılır ve ince bir ağ ile örülmüş eleğin kullanımı ile ayrılırdı. Kâğıt hamuru eşit olarak düz bir yüzey üzerine yayılır ve kurduğu zaman "kâğıt" haline gelirdi. Bir yazı aracı olarak kâğıt daha pürüzsüz, taneli bir yapıya sahip papirüsten daha kullanışlıdır ve kalın parşömeden daha düz ve ucuzdur. Kâğıdın ortaya çıkışı İslâm ülkelerinde idarenin karakteristik bir özelliği olan kâğıt kültürünün doğmasına büyük

* Yazar tarafından İbranice versiyonu "The Paper Industry in al-Sham in the Middle Ages", *Cathedra*, 98 (2000): 73-96'da yayımlandı.

** Çeviren: Arş. Gör. Murat Öztürk, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. Bu makale *Towns and Material Culture in the Medieval Middle East*, Leiden, 2002, s. 119-133'te yayımlanan "The History of the Paper Industry in al-Sham in the Middle Ages" adlı makalenin çevirisidir.

oranda katkıda bulundu. Ayrıca kâğıt kitap yapımında uygun, ucuz bir vasıta ve bilgi, din ve kültürel değerlerin hızlı yayılması anlamına geldi.

Eski kâğıt endüstrisi hakkında pek çok araştırma yapıldı¹, fakat şu ana kadar bu konuyu Suriye bağlamında ayrıntılarıyla ele alan bir çalışma yapılmadı. Biz Ortaçağ kâğıt endüstrisinin gelişimi ve yayılımının kısa bir tanımını ile kâğıt üretiminin Suriye'ye ulaştığı zamanı izah etmeye çalışacağız. Tartışılacak diğer meseleler kâğıt üretimi için kullanılan asıl ham maddeler ve bu endüstrinin toplandığı yerdir.

İslâm Fetihleri ve Kâğıt Endüstrisi

Kâğıt üretimi için eski tekniğin başlangıcı Çin'e dayandırılabilir². Çin geleneği, iyice eskimiş balık ağlarından imal edilen ilk kâğıt yaprağının hazırlanışını M. Ö. 105 yılında Tshai Lun adlı imparatorun bir harem ağasına atfeder. Bununla birlikte diğer kayıtlar bu tekniğin zaten yüzlerce yıl önceden orada bulunduğunu açıklar³. Teknik Çin'de her tarafa yayıldı fakat bu keşif uzun bir süre için Çin İmparatorluğu topraklarında sır olarak kaldı. Ancak İslâm fetihlerinin hemen ardından kâğıt endüstrisi Yakın Doğu'ya ve daha sonra Avrupa'ya yayıldı.

Kâğıdın ortaya çıkış meselesi ve onun İslâm ülkelerine geliş tarihi belirsizdir. X. yüzyıl başlarında İbnü'n-Nedim (ö. 995) çeşitli teoriler ileri sürdü⁴. Arap kaynakları 751 (h. 134)'de Semerkand [Talas] savaşının ardından

¹ Eski kâğıt yapım endüstrisi ile ilgili araştırmalar oldukça fazladır. Yalnız bugünkü çalışmalar için uygun olanlar burada belirtilmiştir. J. von Karabacek, "Das arabische papier". *Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erherzog Rainer*, II-III, (Vienna, 1887), 87-178; *A History of Technology*, C. III, Nşr. C. Singer (Oxford, 1956), III, 411-416 [bundan sonra: Singer]; *Arabische Paleographie*, (Vienna, 1967) I, s. 98-105. A. Y. Hassan ve D. R. Hill, *Islamic Technology, an Illustrated History* (London-New York, 1986) [bundan sonra: Hassan& Hill]; M. A. Doizy & P. Fulcher, *Papiers et moulins des origines à nos jours* (Paris, 1989); ve M. Shatzmiller, *Labour in the Medieval Islamic World* (Leiden-New York-Köln, 1994), 236-238 [bundan sonra: Shatzmiller]. Dared Hunter'ın çalışmaları arasında asıl öneme sahip olanlar: *Paper-making, the History and Technique of an Ancient Craft* (New York, 1943) [bundan sonra: Hunter: 1943]; *Paper-making Through Eighteen Centuries* (New York, 1971) [bundan sonra: Hunter, 1967].

² Çin'deki kâğıt endüstrisi hakkında, J. Needham'ın *Science and Civilization in China*, (Cambridge England, 1985), V kapsamlı çalışmasına bkz. [bundan sonra: Needham].

³ Needham, 40.

⁴ İbnü'n-Nedim, *Kitabü'l-fihrist*, Nşr. G. Flügel, (Leipzig, 1872), 21.

Çinli savaş esirlerinden teknik öğrenildikten sonra İslâm dünyasında kâğıt yapımının bilindik hale geldiğine işaret eder. Bu kâğıda (yaprağa) etimolojik açıdan kelime anlamı tam açık olmayan (*kaghad*) denildi⁵. Bazı araştırmacılar kelimenin Çin kökenli olduğunu ve kâğıdın dut ağacının kabuğundan yapılan yaprak anlamına geldiğini varsayarlar. Bununla birlikte, kelimenin birçok anlamı vardır ve anlaşıldığı kadarı ile Semerkand'ın fethinden daha da önce İranlılar yoluyla Araplara geçmiştir⁶. Müslümanlar tarafından Semerkand'ın fethinin daha erken tarihlerde olduğunu kabul eden akademik çevreler kâğıt yapım endüstrisinin Araplar tarafından daha önceden bulunduğunu kabul etmektedir⁷. Kâğıt endüstrisi geliştiği ve bütün ülkelere⁸ yayıldığı için "Semerkand yaprağı" hemen hemen tamamıyla kullanılmaz hale gelen Mısır *kirtası* (papirüsü) ve parşömenin yerini alarak yok olmasına neden oldu.

Kitâbenin (Yazı sanatı) gelişimi ile ilgilenen Memlük tarihçileri daha kesin bir tarih verirler. Kalkaşandî'ye (ö. 1418) göre, Muaviye b. Ebu Sufyan (ö. 680) zamanında dahi kâğıt *Divanü'l-İnşâ* tarafından üretilirdi; Harun er-Reşid'in (786-809) döneminde *kâğıt* terimi yayıldı ve popüler oldu⁹. Kalkaşandî kâğıdın kalitesinden bahsetmez; sadece Muaviye zamanında kâğıdın üretilildiğini belirtir. Bununla beraber en azından Harun er-Reşid'in döneminden itibaren *kâğıttan* bahsedildiği bilinmektedir. Arap tarihçisi İbn Haldun (ö. 1406) kâğıt kullanımının yayılmasını kitap yapım sanatı bölümü içinde tarif eder. Başlangıçta Araplar devlet kayıtları ve diğer dokümanlar için parşömen kullanırdı. Aynı zamanda bilimsel çalışmalar da parşömen üzerine yazılırdı. Ancak bilimsel çalışmalar ve idari kayıtlar çok arttığı zaman parşömen artık yeterli olmadı. 794 yılında Fazl (Harun er-Reşid'in veziri ve Horasan yöneticisi) Abbasi yönetimi için *kâğıd* üretilmesini emretti. Sonra kâğıt yaprağının

⁵ Bu terim de Yahudi ilim dünyasına Arapça yazılarak sokuldu, bu nedenle örneğin, Maimonides Mishnah'da terimi *kâğıt* kelimesine çevirerek kullandı, bkz. Maimonides (Moshe Ben Maimon), *The Mishnah*, Maimonides yorumlu metin, Nşr. J. Kafih, (Jerusalem, 1963-67), özellikle Shabbat 8,2; Beitza 4,5; Megilla 2,22.

⁶ A. F. R. Hoernle, "Who Was the Inventor of Rag-Paper?", *JRAS* (1903): 669-671 [bundan sonra: Hoernle]; Needham, 297; ve İran kâğıt endüstrisi hakkında, K. Jahn, "Das Iransiche Papiergeld", *Archiv Orientalni* 10 (1938): 333.

⁷ Bu fikirler üzerine bkz. Hoernle, 667-668; ve H. Bevrige, "The Paper-mills of Samarkand", *Asiatic Quarterly Review* 30 (1910): 160-64.

⁸ Seâlibî, Abdü'l-Melik b. Muhammed, *Simâru'l-kulûb fi'l-mudâf ve'l-mansûb*, (Kahire, 1965), 543; ve Nüveyrî, Şihabuddin Ahmed, *Nihayeti'l-ereb fi finâni'l-edeb*, C. I (Kahire, 1924), 367.

⁹ Kalkaşandî, *Dav'u's-subhi'l-müsfir*, (Kahire, 1906), 412. [bundan sonra: Kalkaşandî *Dav'*]

kullanımı yayıldı ve kâğıt yapım endüstrisi yüksek bir kalite standardını yakaladı¹⁰. Bunun aksine, Makrîzî (ö. 1442) Harun er-Reşid zamanında *kırtas* üzerindeki kayıtları *kâğıt*la ilk kez değiştirenin Fazl'ın kardeşi Cafer el-Bermekî olduğunu iddia eder¹¹. Kâğıt tabîî ki Abbasiler'in idari gelişiminde merkezi bir role sahipti veya belki de hükümet yapısı kâğıdın yayılmasına katkıda bulunuyordu. Kur'an'ın istinsah edilmesi ve IX. yüzyıl süresince gelişen el yazması ticareti de kâğıdın kullanımı ve yayılmasına katkıda bulundu¹².

Her halükârda, bütün kaynaklar VIII. yüzyılın sonu ve IX. yüzyılın başında kâğıdın yaygın olarak kullanılmaya başlandığını gösterir. Arap edebiyatında 813 gibi erken bir tarihte ve IX. yüzyıl boyunca kâğıt üzerine yazılan çeşitli çalışmalara atıflar vardır¹³. Şu ana kadar *kâğıt* üreten yeni merkezlerin var olduğunu gösteren bir belge bulunamamıştır. IX. yüzyıl boyunca Çin ve Semerkand kaliteli *kâğıt* yapımının merkezi olarak kaldı. Basralı Câhiz'e atfedilen bir çalışmada (ö. 869) çeşitli ülkeler için yegâne ticaret ve ihraç ürünleri tanımlanmaktadır. Câhiz, IX. yüzyılın ortasında yazılan eserinde sadece Çin ve Semerkand'ı kâğıt için büyük ihracat merkezleri olarak tanımlar¹⁴. X. yüzyılda kâğıt yapımında başka merkezlerin ortaya çıkmasına rağmen Semerkand rekabet edilemez yüksek kaliteli¹⁵ kâğıt üreten bir merkez olarak kendi statüsünü korudu. Dımaşk, Trablus, Yemen, Mısır (1040'tan sonra) ve Fas'taki (yaklaşık olarak 1100) merkezler ise yüksek bir teknolojiyle nitelendiriliyordu. Kâğıt yapımı endüstrisi İtalya ve Müslüman İspanya vasıtasıyla Avrupa'ya tanıtıldı. Bazı bilim adamlarına göre bu endüstri Endülüs'ün Xativa (Játiva) şehrinde Fransa, Almanya, İtalya ve İngiltere'ye yayıldı. Gerçekte XV. yüzyılın sonunda bütün Avrupa ülkelerinde kâğıt fabrikaları vardı ve parşömenin kullanımı hemen hemen tamamıyla bırakılmıştı¹⁶.

¹⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime* (Beirut, 1900), 422.

¹¹ Makrîzî, *Kitabü'l-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hutat ve'l-âsâr*, C. I (Kahire, 1853), 91.

¹² H. J. Cohen, "The Economic Background and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudents and Traditionists in the Classical Period of Islam", *JESHO* 13 (1970), 30.

¹³ N. Abbott, "A Ninth Century Fragment on the "Thousand Nights", *New Light on the History of the Arabian Nights*, *JNES* 8 (1949): 127-164, özellikle 147-49 [bundan sonra: Abbott].

¹⁴ Câhiz, *Kitabü'l-tebessür bi't-ticâre* (Kahire, 1935), 26, 28.

¹⁵ İbn Havkal, *Suretü'l-arz (el-Mesâlik ve'l-memâlik)*, Nşr. De Goeje, (Leiden, 1870), 465.

¹⁶ Kâğıdın yayılışının detaylı bir özeti için bkz: *EL*, C. IV (Yeni basım), (1987), 624, *Kâğıt* için bkz.: Hunter 1943, 309 vd.; ve Needham, 296-303.

İslâm Dünyasında Kâğıt Yapım Tekniği

Ortaçağ kaynaklarında bahsedilen kâğıt yapım metodu en ünlü ve ayrıntılı tanımlamayla İbn Bâdis'e (1007-1061) aittir¹⁷. Kâğıt yapımı için çeşitli teknikler vardı fakat temel metot aynıydı. Kâğıt yapım endüstrisi Uzak Doğudan İslâm ülkelerine yayılırken pek çok değişikliğe uğradı. Bilim adamları endüstriyi kendi ihtiyaçlarına göre uyarlamak için Arapların pek çok teknolojik değişiklik ve ilerleme kaydettiklerine inanırlar. Bu değişikliklerin sonucu kâğıt üretimi atölye zanaatından kapsamlı bir endüstriye dönüştü. Yeni ham maddeler ve fermantasyon maddeleri ortaya çıktı. Bunlar ham maddelerin erimesinin ve bozulmasının hızlanmasına, kâğıt hamuruna dönüşümüne yardım etti. Bazen zeytinleri ezme için kullanılabenzer taştan yapılmış yumuşatıcı bir alet kullanıldı¹⁸. Aynı zamanda elek kalıbında ve yaprağın sayfalarını sıkma aşamasında ilerlemeler kaydedildi. Mürekkeple yazmak için oluşturulmuş parşömene benzer bir teşebbüsle kâğıt tutkal ile kaplandı böylece gözenekler dolduruldu (Kâğıt istenmeyen mürekkep lekelerini geçirmez oldu). İlâve bir kuruma aşamasından sonra kâğıt pürüzsüz tamamlanma sürecinden geçti¹⁹. İslâm ülkeleri ham maddelerle ilgili olarak kâğıt yapım metodunda devrimsel bir değişiklik gerçekleştirdi. Çin kâğıdı için asıl ham madde dut ağacının kabuğu (*Broussonetia papyrifera*) ve ağaçlar idi²⁰. Ancak bu maddelerin Semerkand'da mevcut olması Arapları keten bezi ve kenevir kullanmaya mecbur bıraktığı anlaşılıyor. Kâğıt yapım endüstrisinde bir ham madde olarak pamuğun büyük oranda kullanılması çok daha sonra, görünüşe göre X. yüzyıl boyunca oldu. Pamuk, Araplar tarafından kâğıt yapım endüstrisine getirilen en önemli değişikliktir.

¹⁷ M. Levery, *Mediaeval Arabic Bookmaking and its Relation to Early Chemistry and Pharmacology*, (Philadelphia, 1962), 39-40 [bundan sonra: İbn Bâdis] Hassan& Hill'deki tercüme bkz., 192-94.

¹⁸ Bkz. Hunter 1943, 111, şekil 83-34.

¹⁹ Bkz. Hunter 1943, 104, vd.; Hassan& Hill 196-96; ve Doizy 34-43. Kabul edilen görüşün aksine Hoernle (s. 674-79) yukarıda not edilen teknolojik yeniliklerinin çoğunun zaten Çinliler tarafından daha erken dönemlerde bilindiğini iddia eder.

²⁰ Uzak Doğu'da kâğıt yapımında kullanılan bitkiler için, bkz. Hunter 1943, 32; Hunter 1967, 155-56; ve Needham, 52-68.

Suriye'de Kâğıdın Tanıtımı ve Üretimi

Kaynaklar yeni kâğıdın Suriye'ye ulaştığı kesin tarihi belirtmezler. Papirüse dayalı (*Cyperus papyrus*) kâğıt endüstrisi Mişna ve Talmud literatürünün derlendiği dönemlerde (I-IV. yüzyıllar)²¹ Hula bölgesinde biliniyordu²¹. Arap dönemi süresince papirüsün yerini Hula bölgesinin asıl tarım ürünü haline gelen pamuktan üretilen yeni yazı materyalleri aldı²². Suriye'deki

²¹ Yahudi cemaati Yohanan b. Zakay zamanında m. 80 yılında Yavne'de (Filistin) dinî kurumları tekrar kurarak yeniden örgütledi. Bu dönemde sürgün hayatı devam ettiği müddetçe eğitim ve öğretimin eylemlerinde daha önemli olduğu belirlendi. Bu maksatla Lud, Bıney Barak gibi bazı yerleşim birimlerinde küçük çaplı akademiler kuruldu. Ancak, asıl eğitim öğretim hamlesi daha sonraki kuşak tarafından gerçekleştirildi. Mevcut akademilere Nusaybin, Taberiyye, Kayseriyye ve Babilonya'da açılan akademiler eklendi. III. asırda ise Rabbi Yahuda ha-Nasi tarafından kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılan dini gelenekler Mişna adıyla yazıya döküldü. Yahuda ha-Nasi'den sonra Yahudi din adamları hem Musa'nın Tevratı'nda zikredilen şeriatın tefsiri ve tamamlayıcısı olan Mişna'yı tefsir ettiler, hem de özellikle Taberiyye'de yapılan yeni çalışmalarla Kudüs Talmudu'nu meydana getirdiler. Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığı resmî olarak tanımasından sonra (m. 313) Yahudilerin imparatorlukta durumları tamamen değişmiş, idareciler onlara karşı baskı ve şiddet politikası izlemeye başlamıştı. Baskıya dayanmayan pek çok din adamının Babil'e göçü sebebiyle Filistin'deki Yahudi cemaatinin önemi azaldı, kültürel faaliyetleri ve akademileri zayıfladı. Buna karşılık bu göç Babil akademilerinin hem bilimsel hem de maddî anlamda güçlenmesini sağladı. Filistin'de başlayan Mişna'yı şerh ve tefsir çalışmaları burada devam ettirildi. Mişna'nın anlaşılması bazı okuyucular için zorluk arz edince, Yahudi alimler ona şerh ve haşiyeler yazmış ve bu çalışmalarla *Gemara* adı verilen bir hukuk eseri ortaya çıkmıştır ki, Mişna ve Gemara birlikte Talmud'u meydana getirmiştir. Talmud çalışmaları Filistin ve Babil'deki çalışmalar neticesinde oluşturulduğu için iki ayrı Talmud ortaya çıkmış ve her iki Talmud da oluşturulduğu bölgelere nispetle adlandırılmıştır. Babil'de yaşayan din adamları (Amoraim) tarafından oluşturulan ve V. Asırda Sura Akademisi'nde Rabbi Aşi (m. 367-427) tarafından büyük ölçüde tamamlanan Talmud'a Babil Talmudu; Filistin'de yaşayan din adamları tarafından Mabel'in Romalılar tarafından yıkılmasından (m. 70) üç asır sonra derlenen Talmud'a ise Kudüs Talmudu adı verilmiştir. Yahudilerin çoğunluğu Talmud'u Allah tarafından inzal edilmiş bir kitap olarak kabul eder ve onu Tevrat'la aynı değerde tutarlar. Bkz. Nuh Arslantaş, *Enevilir Döneminde İslâm Dünyasında Yahudiler*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2005, s. 136-137 [Çeviren].

²² Plinius, kâğıt yapım endüstrisinin tanımında, aynı zamanda bizim bölgedeki papirüsün işlenmesinden bahseder; bkz. G. Plinius, *Naturalis Historia* (LCL), bölüm XIII paragraf 22 (C. IV, s. 143).

Z. Amar, "The Revolution in Textiles in Eretz Israel and Syria in the Middle Ages", *Cathedra* 87 (1998): 37-60, özellikle 58-60 (İbrance) [bundan sonra: Amar, "Revolution"]. Bu makale erken Arap dönemi süresince Suriye'de Müslümanların fethinden sonra Yakın Doğuda vuku bulan değişikliklerin ayrılmaz parçası olan dokuma üretim endüstrisinde bir devrim olduğunu gösterir. Bu devrim İsrail topraklarını da içeriyordu ve bölgenin ziraatı ve endüstrisi kendilerini yeni gerçeklere uydurdu. Devrim Ortaçağ İslâm dünyasının ticarî yaşamında, kumaş ve dokumada çok önemli bir rol oynadı. Suriye düzene kolayca ayak uydurdu. Değişiklik öncelikle tekstil endüstrisinde ham madde olarak kullanılan mahsullerde gerçekleşti. Roma ve Bizans dönemleri süresince Suriye'nin ihraç ettiği lüks maddelerden biri olarak ünlenmiş keten ürünü Ortaçağ döneminde dokuma ve kıyafet üretimi için kullanılan en yaygın ham madde olmasına rağmen yavaş yavaş yok oldu. Arap fetihlerinden sonra büyük alanlar üzerine yayılan ve gelişen ipek üretimi ve pamuk ekimi Suriye'de Bizans dönemi süresince hemen hemen bilinmezdi. Pamuk tedricen ülke ekonomisinde asıl ürünlerden biri haline geldi. İpek üretimi için kullanılan tekniklerin bir kısmının pamuk sanayiinde kullanmak için değiştirildiği ve aynı yolla papirüsten yazı maddesi yapımında bez parçasından kâğıt yapma yönteminin değiştirilmesi de düşünülebilir.

kâğıt yapım endüstrisini anlatan ilk ve en güvenilir kaynak Kudüs'te doğan Müslüman bir coğrafyacı olan Mukaddesî'dir. O, 985'de Dımaşk'tan ve Taberiyye'den kâğıt ihraç edildiğini kaydeder²³. Kâğıt endüstrisinin bu bölgelere daha evvel ulaştığı farz edilebilir. Fakat üretim merkezi değil aynı zamanda ihracat merkezi olmadan önce yerel üreticilerin yeni teknikleri kullanarak standart bir başarıya ulaşmalarının zaman aldığı kabul etmeliyiz. Suriye bölgesinin malzeme kültürü içine sokulan kâğıdın tarihi her şeyden önce tüketicilere bağlıydı. Başka bir ifadeyle, aslında yeni kâğıdın Suriye'de aranan bir ürün haline geldiği zamana belirlemeye çalışmalıyız.

İslâm fetihlerini takip eden ilk yıllarda kâğıdın henüz Suriye'de yaygın bir kullanımı yoktu. Dinsel olmayan konular kâğıt (papirüs) üzerine kaydedilirken teolojiye ilişkin literatür genellikle parşömen üzerine yazılırdı. Bunun örnekleri en sonuncusu 689 tarihli²⁴ olan Nessana'nın yaprakları ve Golan'daki köylerin vergilendirmesiyle ilgili fermanlardır. Bu fermanlar Abbasi idaresi tarafından 855'de Dımaşk valisine gönderildi²⁵. Ölü Deniz'in 8 km. kadar batısı Hirbetü'l-Mird'de V. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar tarihli pek çok kâğıt topraktan çıkarıldı. Bunlar teolojiye ilişkin bir çeviriyi, idari dokümanları ve Grekçe, Süryanice, Arapça yazılmış çeşitli mektupları içerir²⁶.

Yaklaşık 885'de kaleme alınmış iki Hıristiyan el yazmasından haberdarız²⁷ ve Dımaşk'ta Ahmed b. Hanbel'in (ö. 855) kâğıt üzerinde yazılmış bir kitabı bulunmuştur. Kitap 879 yılında Suriye'de üretilen kâğıt üzerine istinsah edilmiştir²⁸. X. yüzyılda Büyük Suriye'de kâğıt kullanımı öylesine yaygındı ki dönemin Suriyeli dilbilimcisi Bar-Behlul geçmişte "papirüsten yapılmış" anlamındaki *kirtas*'ı kâğıt olarak tercüme etti²⁹ ve gerçekten de daha

²³ Makdisî, *Ahşenü't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlim*, Nşr. M. J. De Goeje, (Leiden, 1906), 180-181 [bundan sonra: Makdisî].

²⁴ C. J. Kraemer, *Excavations at Nessana*, C. III, *Non-literary Literary Papyri* (Princeton, 1958), no. 57, s. 67, s. 196; no. 76, s. 215.

²⁵ N. Abbott, "Arabic Papyri of the Reign of Ga'afar al-Mutawakkil 'ila-İlah (AH 232-47/A.D. 847-61)", *ZDMG* 92 (1938): 89-135.

²⁶ J. T. Milik, "Une inscription et une lettre en 'araméen christo-palestinien", *Revue Biblique* (1953): 526-39; ve A. Grohmann, *Arabic Papyri from Hirbet El-Mird* (Louvain, 1963).

²⁷ Bkz. Abbott, 148-149.

²⁸ Abbott, 148; ve M. Kürd Ali, *Hitatü's-Şâm*, C. IV (Dımaşk, 1926), 243 [bundan sonra: Kürd Ali].

²⁹ R. Duval, *Lexicon Syriacum auctore Hassano Bar Bahlule*, C. II (Paris, 1881-1901), 920.

sonraki Arapça kaynaklarda kırtas terimi sadece yeni teknikle üretilen yaprak sayfaları anlamındadır.

Bu nedenle IX. yüzyılın üçüncü çeyreği sonunda Suriye’de yeni kâğıt kullanıldığı sonucu çıkarılabilir. Bu dönem içerisinde kullanılan kâğıt kaynağı açık değildir; bununla birlikte, ilk olarak Mukaddesî tarafından 985’de Taberiyye’deki kâğıt-yapım endüstrisinden bahsedilir. Fakat onun bilgilerinin aslında bir nesil öncesinden Suriye’nin gerçeklerini yansıttığı görülür. Başka bir ifadeyle, kâğıt yapımının Suriye’ye sokulduğu tarih IX. yüzyılın üçüncü çeyreği ve X. yüzyılın ortası arasında olabilir. Aşağıda bahsedileceği üzere Mısır gibi öteki merkezlerle kıyasla kâğıt kullanımı ve üretimi nispeten hızlı bir şekilde Suriye’de yayıldı.

Suriye’de Kâğıt Yapımı ve Kâğıt Yapımının Pamuk Endüstrisi İle İlgisi

Suriye’deki pamuk endüstrisi kâğıt yapım endüstrisinin yayılmasını kolaylaştıran büyük faktörlerden biri olarak görünür. Bizans dönemi boyunca pamuk üretimi Suriye’nin ziraatında büyük bir rol oynamadı fakat Müslümanların fethinden sonra tedricen ülkenin önde gelen ürünlerinden biri haline geldi. Sabunun üretimi hammaddesi olan zeytinin ekildiği alanlarda büyüyüp genişlediği gibi kâğıt endüstrisi de pamuğun ekildiği alanlarda büyüyüp genişledi³⁰. Suriye’de kâğıt üretimi için merkezlere işaret eden kaynaklar azdır. Bununla beraber kaynaklarda açıkça göreceğimiz gibi kâğıt için bahsedilen üretim ve pazarlama merkezlerinin hepsi tabii ki pamuk ticareti için merkez olarak hizmet etti. Pamuk ekimi ve ticaretinin yapıldığı merkezler hakkındaki bilgilerin aynı zamanda kaynaklarda açıkça belirtilmemiş kâğıt yapım merkezlerine de işaret ettiğini söyleyebiliriz. Ketene nazaran pamuğun Suriye’deki kâğıt üretiminin temel ana maddesini oluşturduğu varsayımı ketenin Ortaçağ’da tarım kültüründen hemen hemen tamamen kaybolması ve talebin özellikle Mısır’dan yapılan keten ithalatı ile karşılanmasına dayanmaktadır³¹. İlk İslâm Döneminin (640-1099) çağdaşı olan kaynaklarda pamuğun pazarlanması ve ekimi konusunda bahsi geçen başlıca merkezler Halep bölgesi, Hula vadisi, Remle, Kudüs ve Askalan’dır. Geç Ortaçağ kaynakları (XIV.-XV. yüzyıllar),

³⁰ Bkz.: Amar “Revolution”, 40-43.

³¹ Bkz.: Amar “Revolution”, 40-43.

çoğunlukla İtalyanca olan ticarî dokümanlar pamuk ticaretinin Hama, Halep, Dımaşk, Lazikiyye, Trablus, Beyrut, Akkâ, Remle ve Hayfa şehirlerinde yoğunlaştığını gösterir³².

İstinsah Sanatı ve Kâğıt Ticareti

Kâğıt üretim sanayisinin göreceli olarak çabuk bir biçimde yerel malzeme kültürüne kaynaştırılmasına dair bir izah da Suriye’deki Yahudiler arasında önemli kültürel ve ekonomik aktivitelerden biri olan kitap istinsahı ile ilgilidir. Kâğıt pazarlaması açısından Taberiyye’nin bir merkez haline gelmesi rastlantı değildir. Taberiyye, Yahudi kültür ve edebiyat çalışmalarının yanı sıra Kitab-ı Mukaddes metninin doğru telâffuzu için harekelendirme (seslendirme) çalışmalarının da yapıldığı bir merkezdi³³. Dahası, şehir kitap istinsahıyla meşhurdu³⁴. XI. yüzyılda kâğıt en yaygın yazı aracıydı. Kahire Cize (Gize/Geniza)’de bulunan Suriye’den gelen dokümanların çoğu kâğıttır, sadece küçük bir kısmı parşömen üzerine yazılıdır³⁴. Özellikle dinsel olmayan çeşitli konular ile ilgili tarihî belgeler önemlidir ve kesinlikle Suriye’de yazılmıştır.

Moshe Gil tarafından hazırlanan ve basılan bu belgeler arasında 1020’de³⁵ Taberiyye’den gönderilen mektupların yanında 1004 ve 1010 yıllarına ait³⁶ Kudüs’te³⁷ tanzim edilmiş iki tane senet bulunmaktadır. 1020’de

³² E. Ashor’daki özete bkz.. “The Venetian Cotton Trade in Syria in the Later Middle Ages”, *Studi Medievali* 17 (1976): 675-715, özellikle bölüm 701-4; ve Amar, “Revolution”, 41-42.

**** İslâmî dönemde Taberiyye şehri Yahudi edebî çalışmalarının merkeziydi. Yahudiler edebiyat ve dil alanlarında yaptıkları çalışmalarda çağdaş İbranice’nin temellerini bu şehirde atmışlardır. Bkz. Nuh Arslantaş, *a. g. e.*, s. 156 [Çeviren]

³³ Bkz. M. Gil, *Palestine during the First Muslim Period*, C. I (3 cilt, Tel-Aviv, 1983), 147-50 [bundan sonra: Gil]; ve N. Alloni, *The Tiberian School of Hebrew Grammar* (Jerusalem, 1995), 17-24 (İbranice). El yazılarının kopya hünere için Gil’in detaylı tarifine bkz., 191-94.

³⁴ Bu kısımda Geniza’da bulunan VIII. ve IX. yüzyılda Yahudice-Arapça (İbrani harfleriyle yazılmış Arapça-Judaeo-Arapçası) dilinde yazılan papirüsten bahsedilmesi önemlidir. Bunların eski metinler olduğu kesindir, çünkü onlar standart Yahudice-Arapça el yazısıyla yazılmadı fakat II. bin yılın başında yok olan fonetik bir el yazısı şeklinde kaydedildi; bkz. J. Blau ve S. Hopkins, “Judaeo-Arabic Papyri—Collected, Edited, Translated ve Analyzed”, *JSAI* 9 (1987): 90-91.

³⁵ Gil, C. II, belge no. 24-25, s. 37-41.

³⁶ Gil, C. II, belge no. 18, s. 24.

³⁷ Gil, C. II, belge no. 17, s. 22.

Taberiyye'de yazılan cüzzamlı kimselerle ilgili pek çok mektuba da önem verilmelidir³⁸.

Yazı maddesinin kendisi XI. yüzyılda yaprağın hüküm sürdüğünü açıkça gösterir. Bu yazı maddesinin kullanımı, ticareti ve pazarlandıkları yerler hususu Gize (Cize, Geniza)'da bulunan tüccar mektuplarında çokça bahsedilir. 1030'da Taberiyye'den Dalton'a gönderilen mektupta Shloma ha-Cohen mesleğini kâğıttan yapılan kitapların müstensihisi olarak ifade eder. Bu mektupta bir de takip eden ifade yer alır: "Ben Kadeş'e bir altın para gönderdim"³⁹. Bu ifade Kadeş'ten elde edilen kâğıt için bir referans olabilir. Pazarlama merkezleri Taberiyye ve Dımaşk'ta iken, kâğıt yapım endüstrisi Kadeş şehrinde yoğunlaşmış gözükmektedir⁴⁰. 1057 ve 1058 arasındaki Mussa b. Yaakov'un yazışmasından Dımaşk ve Tyre (Sûr)'daki yoğun kâğıt ticareti hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Ona ait ticarî belgeler aynı zamanda kâğıdın develer tarafından taşınma masraflarını belirler⁴¹. Bu belgelerin birinde şu kayıt vardır: "Ben 20 veya daha fazla kâğıt çuvalını Remle'ye naklettim ve güven içinde geldi"⁴². Daniel b. Azariya da kâğıt satın alma bağlamında bu yerleri şöyle anlatır: "Kâğıt yapraklarının satın alımı ile ilgili olarak siparişi Tyre (Sûr)'a gönderdim (Çünkü burada iyi kalitede kâğıt yok)... Remledeki kâğıdı düşünürsek... ticaret tahminlerin üzerindeydi"⁴³. 1060'da Gush Halavlı İsrail b. Natan Mısır'a yolladığı bir mektubunda kitap kopyalamak için kâğıt satın almayı istedi⁴⁴. Bir yıl sonra o Kudüs'ten Mısır'a 11 balya kâğıt transferini teyit eder⁴⁵. Bir başka mektupta Daniel b. Azariya Fustat'ta yaşayan Ali b. Amram'dan kendisine Geonim'in Responsasa kitapçığını istinsah etmesini istedi. Ali b. Amram ona

³⁸ Gil, C. II, belge no. 252-267, s. 457-75.

³⁹ Gil, C. II, belge no. 250, s. 455. Bir de bkz. J. Braslvsy, *Studies in Our Country, its Past and Remains* (Tel-Aviv, 1954), 69-70 (İbranice).

⁴⁰ Bkz., Amar, "Revolution", 60.

⁴¹ S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, C. I (Berkeley, Los Angeles, and London, 1967), 81 [bundan sonra: Goitein, *Society*]; Gil, C. III, belge 514, s. 294; belge 516, s. 298; ve belge 517, s. 301-4. En sonunda bir de Gil'e bkz., C. I, 194.

⁴² Gil, C. III, belge 517, s. 303, satır 7.

⁴³ M. Gil, "Palestine During the First Muslim Period (634-1099) Additions, Notes, and Corrections", *T'euda* 7 (1991): 329 (İbranice).

⁴⁴ Gil, C. III, belge 474, s. 151.

⁴⁵ Gil, C. III, belge 480, s. 165.

şunları yazdı: "...çevik bir kâtip ve iyi kâğıt satın al; Mısır'dan olmasın, İspanya'dan ya da Trablus'tan olması daha iyidir"⁴⁶.

Suriye'de Kâğıt Yapım Endüstrisinde Değişiklikler

Zeytinyağı endüstrisine genellikle katkıda bulunan bazı tesisler gerçekte kâğıt üretimi için kullanılmış olmasına rağmen Suriye'deki kâğıt yapım endüstrisi ile ilgili açık bir arkeolojik kanıt yoktur. Zeytin yağı elde etmede kullanılan ezme ve sıkma aletleri neredeyse kâğıt üretiminde kullanılanlarla birebir aynıdır; her ikisi de ham maddeyi yumuşatıyor ve son ürünü kurutuyordu. 1993'te Karantal'da (Jericho yakını) yapılan kazılarda IX. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar dayanan binden fazla atık kumaş bulunmuştur. Bu parçaların çoğu keten ve pamuktandı; bununla birlikte çok azı ipek ve yündendi. Araştırmacılar mağarayı bölgede egemen olan savaşlara karşı bir sığınak ve paçavra elbise toplayıcılarına ve/veya tüccarlara ait kullanılmış dokumalar için bir depo olarak kullanıldığı varsayımını oluştururlar. Bununla birlikte, biz bu dokumaların bölgeye IX. yüzyılda sokulduğunu ve Ortaçağ'da gelişen kâğıt yapım endüstrisi için ham madde olarak kullanıldığını düşünüyoruz⁴⁷.

Mukaddesî Dımaşk ve Taberiyye'den kâğıt ihraç edildiğinden bahseder⁴⁸. İranlı seyyah Nâsır-ı Hüsrev (1047) ise Semerkand'ın kâğıdına benzer ve hatta ondan daha iyi olan Trablus'taki kâğıt endüstrisinin yüksek kalitesinden etkilenir⁴⁹. 1052 ve 1058 yılları arasındaki Cize (Gize, Geniza)'deki tüccarların mektuplarından Trablus, Dımaşk, Sûr, Kudüs ve Remle'deki kâğıt ticaretinin geliştiğini anlıyoruz. Suriye'de muazzam miktarda kâğıt üretildi ve pek çoğu Mısır'a ihraç edildi⁵⁰. Bu durum Mısır kâğıdının daha düşük kalitede olduğu ve Mısır'da yerel idarenin basım ihtiyaçlarını karşılayabilecek geniş bir kâğıt

⁴⁶ Gil, C. III, belge 371, s. 687-88.

⁴⁷ O. Shamir ve 'A. Baginski, "Research in Ancient Cloth Discovered in the Land of Israel", *Qadmoniot*, 115 (1998) 60 (İbranice).

⁴⁸ Makdisi, 180-181.

⁴⁹ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefer-nâme*, Nşr. C. Shefer, (Paris, 1864), 12.

⁵⁰ Gil, C. II, belge 371, s. 687-88; C. III, belge 480, s. 165; belge 514, s. 294; belge 516, s. 298; belge 517, s. 301-4; ve Goitein, *Society*, 1:81, 112.

yapım endüstrisinin henüz gelişmemiş olduğu sonucuna varabiliriz⁵¹. Suriye kâğıdı Bizans'a da ihraç edildi⁵².

Suriye'de *kâghadî* (kâğıt üreticisi veya satıcısı) bir meslek olarak bilinirdi⁵³. Bir efsaneye göre adı Jean Montgolfier olan biri 1147'de II. Haçlı Seferi süresince Müslümanlar tarafından esir alındı ve Dımaşk'ta bir kâğıt değirmeninde çalışması için getirildi. Montgolfier'in fidyesi ödendikten sonra 1157'de Avrupa'ya döndü ve bir kâğıt değirmeni kurdu⁵⁴. Pegolotti ticaret üzerine bir kitapta, haçlılar dönemi süresince (1291'e kadar) Suriye'nin sahil şehirlerinde var olan Dımaşk kâğıdına (*carte*) dikkat çeker⁵⁵. Kudüs'te 1296'da bulunan bir Memlûk el yazmasında ise Nablus'ta bir kâğıt yapım fabrikası olduğu anlatılmaktadır⁵⁶. Kalkaşandî'ye göre, Müslüman yönetiminin ilk yüzyılları süresince Eyyubiler'de ve erken Memlûk döneminde olduğu gibi Suriye'nin bütün eyaletlerinde yönetimin kendi kâğıt fabrikaları işletiliyordu. Suriye kâğıdı Dımaşk, Halep, Trablus, Hama, Safed ve Kerek'ta üretildi ve kâğıt bütün kademelerdeki idareciler tarafından İmparatorluğun her tarafında bir yazı aracı olarak kullanıldı. Suriye kâğıdı boyut ve kalitede birbirinden ayrılan dört çeşit yapraktan oluşurdu⁵⁷.

Kalkaşandî ve diğer kaynaklar tarafından gelişen Suriye kâğıt-yapım endüstrisi hakkında verilen bilgi XIV. yüzyılın sonuna kadar gerçekleri yansıtır. Bu zamana kadar Avrupa kâğıdı Yakın Doğu'da kullanılan (yaygın) kâğıtlar ile

mukayesesinde düşük kaliteli olarak kabul edilirdi⁵⁸ fakat XV. yüzyıldan itibaren yerel (mahallî) kâğıt-yapım endüstrisi çöküşteydi. E. Ashtor Yakın Doğu ülkelerinde kâğıt yapım endüstrisi, dokuma ve şeker arasındaki pek çok benzerlikleri kaydeder. XIV. yüzyılın sonuna kadar Orta Doğu'daki şeker ve dokuma endüstrisinin teknolojik standardı nispeten yüksekti ve bu ürünler bütün Avrupa'da meşhurdur. Ashtor, Avrupa'da hız kazanan gelişim ve değişimin aksine Orta Doğu endüstrilerindeki teknolojik durgunluk nedeniyle bu iki endüstrinin gerilediğine inanır. Belki aynı sebepler yüzünden XIV. yüzyılın sonlarında Avrupa'da son derece başarılı bir kâğıt endüstrisi ortaya çıkmaya başladı⁵⁹. Kaynaklar açık bir şekilde 1276'nın başlangıcında İtalya'nın Fabriano şehrinde kâğıt endüstrisini anlatır⁶⁰. Fabriano hızlı bir şekilde ünlü bir endüstri merkezi haline geldi ve endüstri daha sonra diğer İtalya şehirleri yanında öteki Avrupa şehirlerine yayıldı.

Pek çok Venedik dokümanı XIV. yüzyılın sonlarında bile Yakın Doğuya özellikle Mısır'a İtalyan kâğıdının ihraç edildiğini beyan eder⁶¹. Venedik dokümanları aynı zamanda XV. yüzyıl boyunca Trablus'a kâğıt ithaline ve bütün Suriye'ye satışına işaret eder. Trablus, İtalya'ya pamuk satımı için büyük bir merkez olarak bilinir ve İtalyan tüccarların 1458'de İtalyan kâğıdı ve yerel pamuğu içeren bir takas yaptıklarını gösteren kanıt vardır. Dımaşk'ta yaşayan bir İtalyan notere yazılmış 1460 yılına ait bir belge 100 kâğıt balyasının ithalâtının yapıldığını ima eder⁶². Cenova ve Floransalı tüccarlar da Avrupa'dan Doğu Akdeniz ülkelerine kâğıt ihraç ederdi. İtalyan kâğıdının yerli kâğıttan daha yüksek kalitede ve daha pahalı olduğu düşünülürdü. Bununla birlikte Suriye'de insanlar yerel pazarın ihtiyaçlarına daha çok uyan daha düşük bir kalitede ve sonuç itibarıyla daha ucuz çeşitli İtalyan kâğıdını ihraç etmeyi tercih

⁵¹ M. D. Yusuf, *Economic Survey of Syria during the Tenth and Eleventh Centuries* (Berlin, 1985), 129.

⁵² M. Lombard, *The Golden Age of Islam*, İngilizce tercüme: J. Spencer (Amsterdam, Oxford, ve New York, 1975), 190. Needham'a göre (299) kâğıt endüstrisinin Suriye'den İtalya'ya İstanbul yoluyla geçtiği hemen hemen kesindir.

⁵³ Shatzmiller, 117.

⁵⁴ Hunter 1943, 319. Benzer bilgiler Fransa'nın Ambert kentindeki Kâğıt Tarihi Müzesinin müdürü olan J. Dellegue'den alındı (5.5.99 tarihli mektup). Müze, yerel ananelere göre Suriye'de (belki Askalan) kâğıt yapım sanatını öğrenen bir haçlı olan Richard de Bas'a atfedilen bir kâğıt değirmenine sahipti ve sonradan bu endüstriyi Ambert'te kurdu. Kâğıt yapım endüstrisinin çeşitli yollarla, Avrupa'ya nasıl geçtiği ile ilgili bu gelenek özünde doğru olabilir, meselâ Suriye'den Haçlılara.

⁵⁵ F. B. Pegolotti, *La practica della mercatura*, Nşr. A. Evans, (Cambridge, Mass., 1936), 294.

⁵⁶ M. Van-Berchem, *Matériaux pour un corpus inscriptionum arabicarum, deuxième partie—Syrie du sud Jerusalem "ville"*, C. II/2 (Le Caire, 1923), 214.

⁵⁷ Kalkaşandî, *Dav'*, 413-416; Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ*, C. II (14 cilt Kahire, 1913-20), 487-88, ve C. VI, 189-95 [bundan sonra: Kalkaşandî, *Subh*].

⁵⁸ Kalkaşandî, *Subh*, II: 488.

⁵⁹ E. Ashtor, "Levantine Sugar Industry in the Later Middle Ages—An Example of Technological Decline", *Israel Oriental Studies* 7 (1977): 266-68. [bundan sonra: Ashtor, "Sugar"].

⁶⁰ Ashtor, "Sugar", 270; ve Needham, 299.

⁶¹ Ashhor, "Sugar", 271.

⁶² Ashtor, "Sugar", 271-272. E. Ashtor, "The Economic Decline of the Middle East during the Later Middle Ages: an Outline" *Asian and African Studies* (Haifa) 15 (1981): 279-80. [bundan sonra: Ashtor, "Decline"].

ederdi. Avrupalıların pazarı ucuz kâğıtla doldurması nedeniyle Suriye kâğıt endüstrisi zayıflatıldı ve nihayetinde çöktürüldü⁶³.

Suriye bölgesindeki kâğıt yapım endüstrisini kuşatan çöküşün açık kanıtı Avrupa'dan Doğu Akdeniz ülkelerine yapılan kâğıt ithalatıdır. Suriye'de üretilen kâğıdın kalitesinin düşmesi bölge ekonomisinde bu endüstrinin mühim mevkisini kaybettiği anlamını taşır. Bununla birlikte, bu tamamıyla yerel kâğıt endüstrisi işlerinin durduğu anlamına gelmez. XV. yüzyılda en azından Dımaşk'ta devlet yönetimi altında kâğıt-yapım endüstrisi çalışmaya devam etti. Kâğıtlar Suriye'de özel kullanım için olduğu kadar idari amaçlar için de kullanıldı ve Mısır'a ihraç edildi. XV. yüzyılın başlangıcına ait bir belge Mısır'da Suriye kâğıdının düşük maliyetli olduğuna işaret eder⁶⁴. 1501'de Suriye'deki güvensizlik ve isyanın sonucu olarak Suriye kâğıdını (*varak eş-Şam*) da içeren meyve ve diğer ürünlerin taşınması, Mısır'a sevkıyatı durdu⁶⁵. Kaba ve düşük kalitede olan yerel üretim kâğıdından memnun olmayan ve daha yüksek kaliteli kâğıdı talep eden insanlar ithalata zorlandı. Montagnalı Rabbi Yosef İtalya'daki ailesine Kudüs'ten 1481'de yazdığı bir mektupta şöyle yakınıyordu:

Seve seve neler olduğunu uzun uzadıya açıklamak isterdim fakat artık hiç kâğıdım yok; çünkü buradaki kâğıdın üzerine nasıl yazılacağını bilmiyorum ve eğer siz bana kâğıt göndermezseniz artık size yazamayacağım⁶⁶.

Suriye'ye ithal edilen birçok mal hatta Avrupa'dan ithal edilenler bile Mısır üzerinden geliyordu. XV. yüzyılın sonunda Mısır'da yaşayan Natan Şolal ha-Nagid'e (ö. 1502) Kudüs'ten yazılan bir mektup düzgünleştirme işleminden geçmiş Avrupa kâğıdının kendisine gönderilmesini rica eder⁶⁷. 1535'deki Rossi'li Rabbi David'in mektupları Mısır'dan Trablus'a kâğıt ithal

⁶³ A. Ashtor, "L'évolution des prix dans le Proche-Orient a las basse-époque", *JESHO* 1 (1961): 35.

⁶⁴ Ashtor, "Sugar", 272.

⁶⁵ İbn İyâs, *Bedâyi'u'z-zühûr fî vekâ'iyi'l'd-dühûr*, C. III (Kahire, 1985), 449.

⁶⁶ A. Ya'ari, *Igrot Eretz Yisrael, (Letters of the Land of Israel)* (Tel-Aviv, 1943), 93. [bundan sonra: Ya'ari, *Letters*] (İbranice).

⁶⁷ A. David, "On the History of the Şolal Family in Egypt and Eretz Israel at the End of the Mamluk Period and the Beginning of the Otoman Period in the Light of New Documents from the Geniza", *Exile and Diaspora*, Nşr. A. Mersky, (Jerusalem, 1988), 401-402. no. 10 (İbranice).

edildiğini açıklar⁶⁸. 1571'de ise Trablus'ta hem sıradan hem de yüksek kaliteli kâğıda gümrük vergisi zorunlu hale getirildi⁶⁹. Trablus'a kâğıt ithali XI. yüzyılda Semerkand'ın kalitesini geçen dünyadaki en iyi kâğıdı üretmiş yerel kâğıt-yapım endüstrisinin çöküşünün bir işaretidir.

Sonuçlar

Zamanımıza kadar insan medeniyetini çokça etkileyen kâğıt Müslümanların fetihlerinin ardından dünyaya yayılan en önemli ürünler arasında sayılmalıdır. Suriye kâğıt üretimi için ilk merkezlerden biriydi. Trablus gibi bazı üretim merkezleri Semerkand kâğıdıyla aynı düzeyde şahane kalitede kâğıt üretti. Semerkand'ın kendisi Çinlilerin bilgi ve kâğıt yapımının sırları ile Müslümanlar arasında bir bağ olarak hizmet etti. Edebî ve belge niteliğindeki kaynaklar Suriye'de üretilmiş ve dünyanın değişik bölgelerine özellikle de Mısır'a ihraç edilmiş yoğun kâğıt ticaretine tanıklık eder.

Büyük Suriye'deki kâğıt endüstrisi bu bölgede gerçekleşen "tekstil devriminin" parçası olarak değerlendirilmelidir. Pamuk, keten ve eski keten bezi endüstrisinin yerini aldı ve farklı dokuma teknikleri gerektirdi. Bölgedeki ziraat yapı keten yetiştirilmesinden pamuk yetiştirmesine kaydı. Bu bölgede gelişen kâğıt-yapım endüstrisi görünürde pamuk üzerine temellenmiş yerel dokuma endüstrisinin artık ürünlerini kullandı. Kaynakların analizleri kâğıt üretim merkezleri, işleme alanları ve pamuk üretimi arasında bir bağ olduğunu gösterir. Kâğıt üzerine kopya sanatının ve tekstil endüstrisi için ham maddelerin kaynaklarının geliştiği yerler arasında da bir ilişki olduğu görünür⁷⁰.

Erken ve yüksek Ortaçağ'da gelişen Suriye kâğıt yapım endüstrisi Memlük dönemi süresince çöküşe geçti. Bu Orta Doğu'da ziraat, ekonomi, kültür ve teknoloji gibi bütün alanlarda meydana gelen umumî çöküşün

⁶⁸ Ya'ari, *Letters*, s. 185. XVI. yüzyılda Mısır'da Yahudiler tarafından yapılan kâğıt ticareti üzerine ilave (basılmamış) kaynaklar için bkz. A. David, "The Mercantile Activity of Avraham Colon in Sixteenth Century Egypt", *Pe'amim* 51 (1992): 110, no. 49 (İbranice).

⁶⁹ R. Mantran ve J. Sauvaget, *Règlements fiscaux Ottomans les provinces Syriennes*, (Beyrouth, 1951), 62. XVII. yüzyılın başlangıcında Suriye'deki kâğıt ticareti hakkında fazlası için bkz. G. Rambert, *Historie du commerce de Marseille*, C. IV (Paris, 1954), 95.

⁷⁰ Biz bu fenomenle, Hula vadisi bölgesiyle alakalı başka bir makalede değindik; bkz. Amar, "Revolution", 58-60.

parçasıydı. Memlük İmparatorluğunu saran durgunluğa paralel olarak Avrupa endüstrisi hızla gelişti. Batıdaki teknolojik gelişmeler ticarete Doğu'ya bağlı (pamuk hariç) Avrupalı tüketicileri bağımlılıktan kurtardı. Teknolojik ve ticarî teşebbüs artık Batıya kaydı ve Akdeniz ticaretinde sınırsız kontrole sahip olan İtalyanlar aracılığıyla Yakın Doğu pazarları yüksek kaliteli, ucuz ürünler ile doldu taşı. Bazı durumlarda bunlar tarım ürünleriydi, bunlara sadece temel ihtiyaç ürünleri değil Suriye'nin ilk İslâm döneminde ünlü olduğu lüks sayılan zeytin yağı, kuru üzüm, sabun ve kâğıt gibi ürünler de dahildir⁷¹.

ABSTRACT

HISTORY OF PAPER INDUSTRY IN THE MIDDLE AGE IN SYRIA

Besides analysing the development and spread of the mediaeval paper industry and the production of paper in al-Sham region, this article presents the main raw materials used for the manufacture of paper and the places on which this industry concentrates during Middle Ages.

Key Words: Al-Sham, paper, production, Middle Ages, paper industry, European Countries.

KİTABİYAT

Ali ÜREMİŞ*

Ali b. Hâmid b. Ebî Bekr el-Kûfî, **Fathnamah-i Sind** (:Chachnâmah), (nşr. N.A. Baloch), İslâmabad 1983, 284 s.; Ali Kûfî, **Fethu's-Sind** (Cac-nâme), (nşr. S. Zükkâr), Beyrut 1992, 366 s.¹

İndus (Sind) bölgesine gerçekleştirilen İslâm akın ve fetihlerinin, özellikle de Sind fâtihisi olarak bilinen Muhammed b. Kâsım'ın fütuh hareketinin ülkemizde yeterince aydınlatıldığını söylemek zordur. Bu husustaki boşluğun ortaya çıkmasında kaynak yetersizliği kadar, konu hakkında ayrıntılı bilgi veren önemli bir eserin de Türk tarihçileri tarafından kullanılmaması² etkili olmuştur. Tanıtımı yapılacak eser, sahadaki bu eksikliği giderecek türden önemli bir ana kaynaktır.

Muhammed b. Kâsım es-Sekaff'nin muâsırı meçhul bir müellif; onun, 712-715 yılları arasında Sind beldelerinde -yaklaşık olarak bugünkü Hindistan, Pakistan ve Bangladeş'in yer aldığı toprakların bir kısmı- gerçekleştirdiği icraatı detaylı şekilde anlatan Arapça bir eser kaleme almıştır. Bu eser uzunca bir aradan³ sonra, komutan Ali b. Hâmid b. Ebî Bekr el-Kûfî tarafından, Aşağı Pencap ve Sind'in Gur'lu hükümdarı Nâsiruddin Kabaca'ya (1206-28) sunulma,

* Selçuk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı

¹ **İngilizce** (A): Önsöz, s.XI-XII; not ve değerlendirmeler, s.1-158 + 2 harita. **Farsça** (B): İçindekiler, s.I-XIV; mukaddime-i musahhih, s.XV-XXV; sultana övgü, tercüme sebebi vs. hak. bilgi, s.1-10; metin, s.10-191; kelimelerin değişik okunuşları, s.193-258; fihrist ve bibliyografya s.264-84 **Arapça**: 2 harita; mukaddime, s.3-14; metin, s.15-240; içindekiler, s.241-5; genel dizin, s.249-366. Çalışmada önemli nispette nâşir Baloch'un değerlendirmelerinden yararlanılmıştır.

² Meselâ, konu edilen eserden kayda değer şekilde faydalanan Suud'lu bir araştırmacı, Arapça dikkat çekici bir çalışma yapmıştır. Değerlendirmesi için bkz. A. Üremiş, "Saad Huzeyfe el-Gâmidî, el-Fütûhâtü'l-İslâmiyyetü li-Bilâdi'l-Hindî ve's-Sind ve Târîhü'd-Düvelî'l-İslâmiyyetî fi'l-Maşriki hatte'l-Gazvi'l-Moğolî, 711-1231, (:711-1231 yılları Arasında Hind ve Sind Beldelerindeki İslâm Fetihleri ve Moğol Akınlarına Kadar Doğudaki İslâm Devletlerinin Tarihi), Riyad 1996, 617 s.", **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları I/1** (Ocak-Haziran 2001), Malatya, s.209-212

³ Eserin Arapça yazılmış özgün müsveddeleri, Sind feyhlerinde mühim hizmetleri bulunan Benü Tâife mensup Sakîf oğullarından, Sindin Bakhar (Bihar) ve Aror şehirlerindeki "qâdis'in ünlü ailesi Osman b. Ebi'l-'As es-Sekaff'nin torunları tarafından tanzim edilerek asırlarca saklanmıştır. Bkz. Ali Kûfî, a.g.e., Farsça, s.6vd; Arapça, s.10vd; N.A. Baloch, İngilizce değerlendirmeler, s.1

⁷¹ Ashtor, "Decline", 253-86.